

Michał SOBALA

Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk o Ziemi
Sosnowiec, Polska
e-mail: m-sobala@wp.pl

KRAJOBRAZY PASTERSKIE W POLSCE I EUROPIE – WYBRANE TYPY, PRZYKŁADY I FORMY ICH OCHRONY

PASTURE LANDSCAPES IN POLAND AND EUROPE – SELECTED TYPES, EXAMPLES AND CONSERVATION METHODS

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, pasterstwo, ochrona przyrody i krajobrazu, zrównoważony rozwój, wielofunkcyjność rolnictwa

Key words: *pasture landscape, pasture activity, nature and landscape conservation, sustainable development, multifunctionality of agriculture*

Streszczenie

Krajobrazy pasterskie mają współcześnie charakter reliktowy. Zmieniające się warunki społeczno-ekonomiczne powodują, że niemożliwe jest ich zachowanie w pierwotnej formie. W Polsce dla ochrony przyrody i krajobrazów pasterskich coraz częściej wykorzystuje się ekstensywny wypas owiec. Takie rozwiązanie stosowane jest w krajach europejskich już od wielu lat. Ma ono ogromne znaczenie nie tylko dla podtrzymywania różnorodności środowiska przyrodniczego, ale także dla zachowania lokalnych tradycji, funkcjonowania lokalnej gospodarki i podnoszenia jakości życia mieszkańców. Takie spojrzenie na znaczenie chowu zwierząt wpisuje się w koncepcję wielofunkcyjnego rolnictwa, która stanowi niezbędny warunek wdrażania idei zrównoważonego rozwoju.

Abstract

Contemporarily the pastoral landscapes have a relict character. The changing socio-economic conditions make it impossible to keep them in their original form. In Poland the extensive sheep husbandry is used more and more often for the nature and pasture landscapes conservation. This solution has been used in European countries for many years. It has great importance, not only for maintaining the diversity of the natural environment, but also for the local preservation of traditions, the functioning of the local economy and improving the quality of life. This view on the importance of animal husbandry fits in the multifunctionality of the agriculture concept. This concept is a necessary condition for the implementation of sustainable development.

WPROWADZENIE

Krajobraz pasterski stanowi podtyp krajobrazu kulturowego, którego funkcja jest podporządkowana hodowli zwierząt, a jego pierwotna postać związana najczęściej z koczownictwem i innymi formami ekstensywnego wypasu. Strukturę tradycyjnych krajobrazów pasterskich cechuje wysoki udział elementów przyrodniczych (naturalność krajobrazu) i silne uzależnienie składnika antropogenicznego od cech środowiska przyrodniczego (Myga-Piątek, 2012). Krajobrazy pasterskie należą do najstarszych typów krajobrazu kulturowego, które związane były z cywilizacjami rolniczymi. Równoległe z rolnictwem uprawowym rozwijały się systemy pasterskie. Z czasem nastąpił rozdział pasterzy od rolników oraz różnicowanie się krajobrazów rolniczych (uprawowych) i typowo pasterskich (Falkowski, Kostrowicki, 2001).

Oddziaływanie różnych czynników pozaprzyrodniczych spowodowało, że krajobrazy pasterskie mają dzisiaj charakter reliktowy (Sotherton, 1998; Riecken i in. 2002). W formie współczesnej zastąpione zostały krajobrazami pastwiskowymi. Struktura tradycyjnego krajobrazu pasterskiego przetrwała w stosunkowo mało zmienionej formie jedynie w Azji Środkowej. Obecnie współistnieją one z innymi typami krajobrazu, które rozwinęły się niezależnie lub powstały w wyniku modyfikacji życia społeczności trudniących się wypasem zwierząt (fot. 1) (Myga-Piątek, 2012). Doceniając rolę pasterskiego użytkowania ziemi polegającą nie tylko na produkcji rolniczej, ale także na formowaniu specyficznego krajobrazu i wzbogacaniu różnorodności biologicznej, coraz częściej wypas zwierząt traktuje się jako narzędzie ochrony przyrody i krajobrazu (Metera i in., 2010). Podejście wynika z faktu iż, optymalnym sposobem zachowania typowych zbiorowisk roślinnych na użytkach zielonych jest prowadzenie takiego sposobu gospodarowania, który doprowadził do ich powstania (Zarzycki, 2003). Dodatkowo warto zwrócić uwagę na słowa K. Pawłowskiej (2002), która uważa, że powiązanie kultury z przyrodą wzmacnia identyfikację z danym obszarem, a przez to zdaniem Z. Myczkowskiego (2001) sprzyja ochronie przyrody i krajobrazu, może nawet w większym stopniu, niż tradycyjna ochrona obszarowa. W podtrzymywaniu krajobrazu kulturowego ważny jest zatem także wymiar kulturowy.

Celem artykułu jest krótka charakterystyka wybranych typów krajobrazów pasterskich w Europie ze szczególnym uwzględnieniem obszarów wyżynnych i górskich oraz prezentacja przykładów ich ochrony przy wykorzystaniu ekstensywnego wypasu owiec. Metody takie, coraz częściej stosowane na terenie Polski, były wykorzystywane z powodzeniem w Europie od lat, przyczyniając się do podtrzymywania tradycyjnych krajobrazów kulturowych w zmieniających się warunkach społeczno-ekonomicznych. Artykuł powstał na bazie informacji uzyskanych od parków narodowych na terenie Polski oraz podczas pracy przy realizacji projektu Life+ pn. „Ochrona zbiorowisk nieleśnych na terenie Beskidzkich Parków Krajobrazowych”.

TYPY KRAJOBRAZÓW PASTERSKICH W EUROPIE I KSZTAŁTUJĄCE JE CZYNNIKI

Krajobrazy pasterskie wykazują ścisły związek z naturalnymi krajobrazami przyrodniczymi, gdyż pozostają w deterministycznym związku ze strefowością (lub astrefowością) klimatyczną, glebową i topograficzną (Myga-Piątek, 2012). W toku rozwoju cywilizacji rolniczych, w zależności od czynników przyrodniczych i pozaprzyrodniczych wykształciły się różne systemy chowu zwierząt, pomiędzy którymi wytworzyły się różne formy przejściowe (Veyret, 1951; Zalcman i in., 1957; Falkowski, Kostrowicki, 2001). Poszczególne systemy przyczyniły się do wykształcenia różnych typów krajobrazów pasterskich.

Krajobrazy związane z pasterstwem koczowniczym (nomadyzmem), polegającym na ustawicznej wędrówce pasterzy ze stadami zwierząt w poszukiwaniu pastwisk, powstały na rozległych lasostepach Eurazji i północnej Afryki. Powiązane były one z bardzo ekstensywną formą chowu zwierząt, brakiem stałych siedzib i przenośnymi pomieszczeniami (Falkowski, Kostrowicki, 2001). Najbardziej rozpowszechnionym mieszkaniem (schronieniem) u ludów koczowniczych był prosty w konstrukcji namiot o kształcie i wielkości zależnej od lokalnej tradycji i rodzaju dostępnego materiału konstrukcyjnego (Szymańska, 2009). Do dzisiaj ten typ krajobrazu pasterskiego nie zachował się na terenie Europy¹.

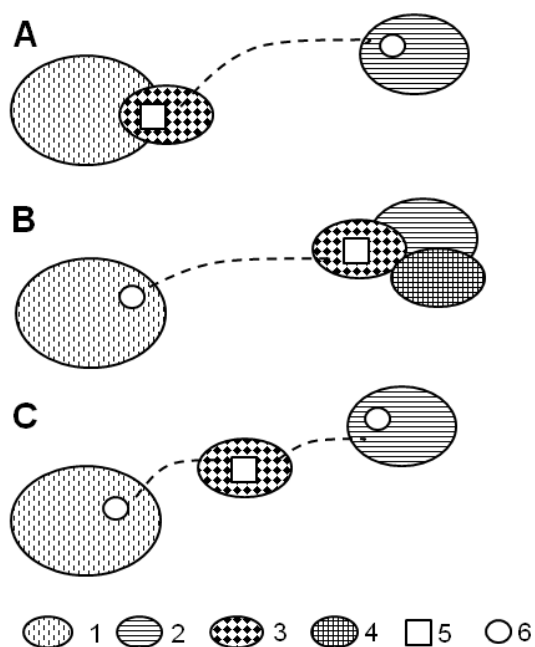
Kolejny typ reprezentują krajobrazy związane z sezonowym pasterstwem wędrownym (transhumancją), polegającym na sezonowym wykorzystywaniu pastwisk w różnych lokalizacjach topograficznych i klimatycznych (Falkowski, Kostrowicki, 2001). W warunkach europejskich transhumancja polega na wypasie zwierząt w górach w sezonie letnim oraz na nizinach podgórskich zimą i związana jest z istnieniem form osadniczych. W zależności od położenia obszarów pastwiskowych w stosunku do stałego miejsca zamieszkania właścicieli stad wyróżnia się transhumancję wstępującą, zstępującą i wahadłową (ryc. 1). Pasterstwo transhumancyjne cechuje powtarzalność i przywiązanie do tradycyjnych szlaków wędrownych², które zaznaczają się w krajobrazie typowymi formami małej architektury (szałas, chaty) (Myga-Piątek, 2012). Ten typ krajobrazu pasterskiego przetrwał do dziś w Hiszpanii, Włoszech, Francji, Czarnogórze, Albanii, Serbii, Macedonii i w Rumunii (Falkowski, Kostrowicki, 2001). Pasterstwo owiec i kóz rozpowszechnione jest na całym obszarze Bałkanów, gdzie niesprzyjająca uprawie

¹ Obszarami, na których zachował się typ koczowniczy krajobrazu pasterskiego jest północna część Kazachstanu, Kirgistanu i Mongolii, a także Iran, Afganistan oraz Kaszgaria i Dżungaria w Chinach. Zachodzące współcześnie dynamiczne przemiany polityczne, ekonomiczne, demograficzne, a także procesy przyrodnicze (np. pustynnienie) stanowią poważne zagrożenie dla zachowania tego typu krajobrazu pasterskiego. W większości przypadków dawne krajobrazy pasterskie współistnieją z innymi typami krajobrazów, które rozwinęły się niezależnie lub powstały wskutek modyfikacji życia plemiennego.

² Szlaki te noszą różne nazwy regionalne: *cañadas* w Kastylii, *camis ramaders* we wschodnich Pirenejach, *drayes* lub *drailles* w Langwedocji, *carriders* w Prowansji, *tratturii* w Italii, *trazzere* na Sycylii, *drumul oilor* w Rumunii.

rzeźba terenu powoduje przeznaczanie pod wypas dużych obszarów skalistych, porośniętych krzaczastymi zaroślami makii (Markowska, 2010).

Następny typ stanowią krajobrazy związane z letnim pasterstwem górskim polegającym na letnim wypasaniu stad zwierząt należących do rolników zamieszkujących doliny lub podnóża gór na położonych w niezbyt dużej odległości pastwiskach górskich. Jest to typowy chów pastwiskowo-oborowy wynikający z uwarunkowań klimatycznych powodujących, że niemożliwe jest prowadzenie wypasu na pastwiskach zimą. W sezonie letnim odbywa się wędrówka stad ku górze, która może przebiegać etapami. Każdy z etapów ma odrębne pastwiska i szałas lub też schronienia dla ludzi i ogrodzenia dla zwierząt. Pastwiska wysokogórskie, które wykorzystuje się tylko przez ok. 3 miesiące w roku, są wyposażone w zabudowania służące schronieniu przed deszczem i wiatrem w sezonie letnim, nie dają one jednak schronienia zimą. Zabudowania te są bardzo zróżnicowane zarówno pod względem położenia, jak i architektury (fot. 2 i 3) (Sawicki, 1911)³.

Ryc. 1. Typy transhumancji: a) wstępująca, b) zstępująca, c) wahadłowa.

Źródło: S. Berezowski, 1959.

1 – pastwiska zimowe, 2 – pastwiska letnie, 3 – grunty orne z użytkami paszowymi, 4 – pastwiska letnie z sianokosem, 5 – osady stałe, 6 – osady sezonowe, linia przerywana – trasy wędrówki pasterzy.

Fig. 1. Types of transhumance: a) ascending, b) descending, c) pendulous.

Source: S. Berezowski, 1959.

1 – winter pastures, 2 – summer pastures, 3 – arable land and forage land, 4 – summer pasture with haymaking, 5 – continuous settlements, 6 – seasonal settlements, dotted line – migration system of shepherds.

Pozostałości tradycyjnych systemów pasterskich widoczne są w krajobrazie przede wszystkim tam, gdzie nie wprowadzano gruntownych reform rolnych. We Francji zachowała się mozaika pól podzielonych żywopłotami (krajobraz typu *bocage*) i terenów otwartych (krajobraz typu *champagne*). Krajobraz typu *bocage* występuje w zachodniej Normandii, w części Bretanii, a także w niektórych departamentach Francji Środkowej i Wschodniej. Jego odpowiednikiem na Wyspach Brytyjskich jest *hedged landscape* zwany także *enclosed landscape*. Bardzo wiele angielskich żywopłotów powstało w latach 1750-1850, w wyniku zadekretowanej specjalnymi ustawami likwidacji wygonów (wspólnych pastwisk) i podziału ich żywopłotami przez prywatnych właścicieli (tzw. ruch „grodzenia”). Ruch ten przyczynił się także do

³ W Polsce nazywa się je *kolibami* lub *szalasami*, w Alpach *Alpe, casere, estivages, baite*, a w języku rumuńskim *stiny*.

masowego stawiania suchych murków *dry stone walls* oddzielających poszczególne pastwiska⁴ (Łuczaj, 2007).

Na obszarach nizinnych Europy od Francji przez Niemcy, Polskę po Białoruś powstały krajobrazy związane z prowadzeniem wypasu bydła, owiec, koni i świń w lasach. W efekcie doszło do znacznych zmian struktury i składu florystycznego lasów, które stawały się rzadsze, bardziej prześwietlone, posiadały ubogie podszycie, a przez to fizjonomicznie przypominały parki (Plit, 2010, 2014).

W północnej Finlandii, Szwecji i Norwegii wykształciły się krajobrazy związane z chowem pastwiskowym reniferów.

Czynniki przyrodnicze pełniły zasadniczą rolę w kształtowaniu odmian i rozmieszczeniu różnych typów krajobrazów pasterskich. Jednak ten prosty związek był w dziejach cywilizacji rolniczych zakłócany przez szereg czynników pozaprzyrodniczych (Myga-Piątek, 2012):

- czynniki cywilizacyjne, które miały destrukcyjny wpływ prowadząc do przekształcenia się krajobrazów pasterskich w inne typy (odmiany pastwiskowej, osadnicze wiejskie, osadnicze miejskie, leśne itd.),
- czynniki demograficzno-biopsychiczne, które wskutek wzrostu populacji danego obszaru oraz jej predyspozycji wymuszały powiększanie krajobrazów pasterskich,
- czynniki społeczne, w tym struktura własności (upadek zawodu pasterza),
- czynniki ekonomiczne wpływające na cechy organizacji przestrzennej krajobrazów (nieopłacalność ekstensywnego chowu),
- czynniki historyczno-kulturowe przyczyniające się do utrwalania tradycyjnych cech krajobrazów kulturowych i jego niematerialnych wartości kulturowych,
- czynniki religijne i polityczne narzucające określone systemy chowu i hodowli zwierząt (np. bardzo istotne w krajach Islamu),
- czynniki techniczno-cywilizacyjne związane z rozwojem technologii (wyparcie pasterstwa przez intensywne formy hodowli).

Udział tych czynników i ich proporcje były zmienne w czasie.

KRAJOBRAZY PASTERSKIE A KONCEPCJA WIELOFUNKCYJNOŚCI ROLNICTWA

Spośród zwierząt hodowlanych największe znaczenie w Europie mają bydło, trzoda chlewna, owce, kozy, konie, drób i renifery (fot. 4 i 5). Krajobrazy pasterskie na znacznych obszarach Europy związane były z wypasem owcy domowej, która była pierwszym udomowionym przez człowieka gatunkiem⁵. Światowe pogłowie owiec, po długim okresie stałego wzrostu w ciągu całego XX w., w ostatnim okresie uległo nieznacznemu zmniejszeniu. Jednakże w różnych częściach świata zmiany te są zróżnicowane, a co za tym idzie ewolucja krajobrazów pasterskich nabiera różnego tempa i kierunków zmian. W Afryce i Azji w latach 1995-2004 zanotowano wzrost

⁴ Krajobraz pól zamkniętych występuje także miejscami w austriackich Alpach, w północnych Włoszech, Grecji i Niemczech, a także w Chorwacji.

⁵ Współcześnie owce hodowane są przede wszystkim na południu Europy i na Wyspach Brytyjskich.

pogłowia owiec odpowiednio o 18 i 5%, natomiast do znacznego spadku pogłowia owiec doszło w Ameryce Północnej (-26%), Europie (-24%) i Oceanii (-21%) (GLIPHA, 2007). Zmniejszaniu się pogłowia owiec w Europie towarzyszy także zmiana formy wypasu, co pociąga to za sobą znaczne zmiany krajobrazu kulturowego.

W Polsce hodowla owiec pozostaje w głębokim kryzysie, aczkolwiek występuje pewne zróżnicowanie w układzie regionalnym. Nieodzownym działaniem dla utrzymania deficytowego chowu owiec jest objęcie go programami pomocowymi, ukierunkowanymi na jego finansowe wsparcie w powiązaniu z ważnymi dla interesów państwa działaniami gospodarczymi, środowiskowymi i społeczno-kulturowymi (Borys, 2011). Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że duże szanse dla rozwoju owczarstwa w wielu regionach kraju może stwarzać uruchamianie programów ukierunkowanych na wykorzystywanie owiec w czynnej ochronie przyrody (Czyłok i in., 2010). W dobie malejącego znaczenia produktów owczarskich (skóry, mięsa, mleka, wełny) w rozwijaniu chowu owiec, coraz częściej docenia się rolę pozaprodukcyjnych celów jego utrzymania (Niżnikowski, 2001, 2006; Tyran, 2007; Kawęcka, Sikora, 2009; Czyłok i in., 2010; Rokicki, 2010; Bernecka i in., 2011). Takie spojrzenie na znaczenie chowu zwierząt wpisuje się w koncepcję wielofunkcyjnego rolnictwa, uwzględniającą zaspokajanie przez rolnictwo wielu ważnych potrzeb: środowiskowych, kulturowych, gospodarczych i społecznych. Według tej koncepcji rolnictwo to nie tylko dostarczyciel najważniejszych dla egzystencji człowieka produktów służących wyżywieniu, lecz także wytwórca dóbr i usług niewycenianych na rynku, ale mających dla człowieka i środowiska duże znaczenie (Wilkin, 2010). Koncepcja ta podkreśla konieczność poszukiwania różnorodnych źródeł dochodów ludności wiejskiej w sytuacji, gdy bazowanie na produkcji rolniczej na to nie pozwala. Jest to zgodne z założeniami Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej (Kołyska, 2009) i bardzo dobrze wpisuje się w ideę zrównoważonego rozwoju, będąc jej niezbędnym warunkiem (Wilkin, 2010).

W literaturze odnaleźć można szereg pozaprodukcyjnych funkcji, jakie może pełnić ekstensywny wypas owiec. Wśród nich wymienić można następujące działania:

- wykorzystanie w agroturystyce (Niżnikowski, 2001, 2006; Kuźnicka, 2004; Tyran, 2007),
- ochrona bioróżnorodności (Harnett, 1995; Gordon, 1998; Borys, 2004; Szewczyk, 2006; Molik, 2006; Mroczkowski, 2006; Barańska i in. 2009; Czyłok i in. 2010),
- zachowanie kultury pasterskiej i krajobrazu kulturowego (Skawiński, Zwijacz-Kozica, 2005; Szewczyk, 2006; Szulc, 2011),
- ochrona wałów przeciwpowodziowych (Paraponiak, 2007; Siedlarz, 2010).

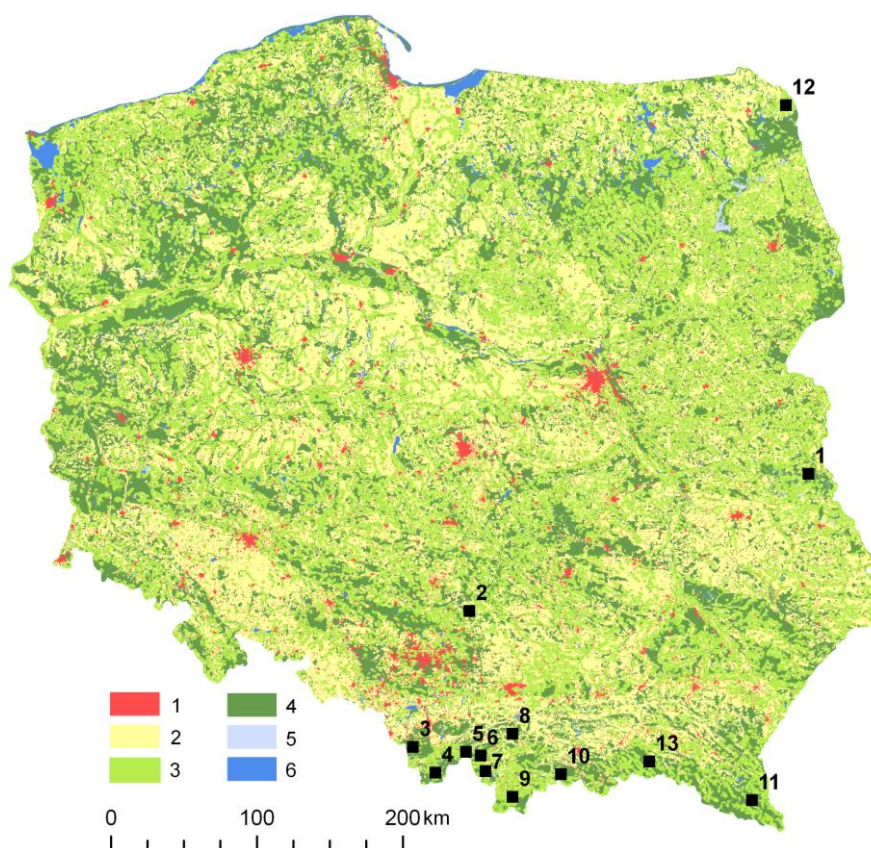
WYPAS OWIEC JAKO NARZĘDZIE OCHRONY KRAJOBRAZU W POLSCE

Aktualnie na wybranych obszarach chronionych w Polsce prowadzi się programy mające na celu zachowanie różnorodności biologicznej i ochronę walorów krajobrazowych przy wykorzystaniu ekstensywnego wypasu owiec (ryc. 2).

Ryc. 2. Lokalizacja programów ochrony przyrody wykorzystujących ekstensywny wypas owiec..

Fig. 2. Location of nature conservation programs using the extensive sheep grazing.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Mapy Pokrycia Terenu CLC2006.
Source: made by the author on the basis of the Corine Land Cover 2006 Map.

1 – tereny antropogeniczne, 2 – tereny rolne za wyjątkiem łąk, 3 – łąki, murawy i pastwiska naturalne, 4 – lasy i ekosystemy seminaturalne za wyjątkiem muraw i pastwisk naturalnych, 5 – strefy podmokłe, 6 – tereny wodne.

1 – anthropogenic areas, 2 – agriculture area excluding grassland, 3 – meadows, grass-lands and natural pastures, 4 – forests and semi-natural ecosystems excluding natural grasslands and pastures, 5 – wetlands, 6 – water areas.

L.p./ No.	Nazwa zadania/ The action name	Lokalizacja/ Location
1	Ochrona ekosystemów nieleśnych przed zarastaniem	Poleski Park Narodowy
2	Ochrona cennych przyrodniczo siedlisk nieleśnych charakterystycznych dla obszaru Parku Krajobrazowego Orlich Gniazd; Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej „Owca Plus”	Park Krajobrazowy Orlich Gniazd
3	Ochrona zbiorowisk nieleśnych na terenie Beskidzkich Parków Krajobrazowych; Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej „Owca Plus”	Park Krajobrazowy Beskidu Śląskiego
4	Ochrona zbiorowisk nieleśnych na terenie Beskidzkich Parków Krajobrazowych; Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej „Owca Plus”	Żywiecki Park Krajobrazowy
5	-	Babiogórski Park Narodowy
6	Tradycyjna gospodarka pasterska w Karpatach	Beskid Żywiecki
7	Tradycyjna gospodarka pasterska w Karpatach; Wypas kulturowy	Gorce
8	Tradycyjna gospodarka pasterska w Karpatach	Orawa i Podhale
9	Wypas kulturowy	Tatrzański Park Narodowy
10	Wypas kulturowy	Pieniński Park Narodowy
11	Ochrona aktywna krainy dolin Bieszczadzkiego Parku Narodowego	Bieszczadzki Park Narodowy
12	Wypas owiec na ciepłolubnej murawie napiaskowej k. wsi Berżniki	Berżniki (gm. Sejny)
13	-	Magurski Park Narodowy

Fot. 1. Krajobraz pasterski i osadniczy gór Apuseni (Rumunia) (fot. B. Zawilińska).

Photo 1. Pasture and settlement landscape in the Apuseni Mountains (Romania) (photo by B. Zawilińska).

Fot. 2. Szałas pasterski z XIX w. nad miejscowością Zermatt w Szwajcarii (fot. M. Ciepły).

Photo 2. The 19th century shepherd huts situated above the Zermatt village in Switzerland (photo by M. Ciepły).

Fot. 3. Szopa na siano w Beskidzie Śląskim (fot. M. Sobala).

Photo 3. Hay shed in Silesian Beskids (photo by M. Sobala).

Fot. 4. Wypas owiec w Parku Narodowym Mavrovo (Macedonia) (fot. B. Zawilińska).

Photo 4. Sheep grazing in the Mavrovo National Park (Macedonia) (photo by B. Zawilińska).

Fot. 5. Wypas krów w Pirenejach (Francja) (fot. A. Bełz).

Photo 5. Cow grazing in the Pyrenees (France) (photo by A. Bełz).

Fot. 6. Kulturowy wypas owiec na Polanie Kalatówki w Tatrach (fot. U. Myga-Piątek).

Photo 6. Cultural sheep grazing on Kalatówki Glade in the Tatra Mountains (photo by U. Myga-Piątek).

Fot. 7. Mieszanie owiec w Koniakowie przyciąga turystów zainteresowanych pasterskimi tradycjami (fot. M. Skupień).

Photo 7. The sheep mixing in Koniaków attracts tourists interested in pastoral traditions (photo by M. Skupień).

Fot. 8. Wyroby z mleka owczego są chętnie nabywane przez turystów – Hala Rycerzowa w Beskidzie Żywieckim (fot. D. Gemander).

Photo 8. Articles made from sheep's milk are bought readily by tourists – Rycerzowa mountain pasture in the Żywiec Beskids (photo by D. Gemander).

Działania takie prowadzone są w niektórych parkach narodowych (tab. 1), gdzie zgodnie z ustawą z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. 2004 nr 92 poz. 880 z późn. zm.) ochronie podlegają m.in. różnorodność biologiczna i walory krajobrazowe. Po raz pierwszy rozwiązanie takie wprowadzono w 1981 r. na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego (tzw. kulturowy wypas owiec) (fot. 6). Jego celem jest zachowanie półnaturalnych ekosystemów łąkowych i cennych gatunków roślin i zwierząt, ale także zachowanie tradycyjnych zwyczajów i technologii pasterskich. Kulturowy wypas owiec przyczynił się także do przywrócenia pierwotnych funkcji szałasom. Niektóre z nich zostały uznane za zabytki budownictwa pasterskiego i figurują w rejestrze zabytków⁶. Ponadto w celu ochrony przyrody wypas owiec prowadzi się także na terenie parków narodowych: Babiogórskiego, Bieszczadzkiego, Gorczańskiego, Magurskiego, Pienińskiego i Poleskiego (tab. 1)⁷.

⁶ Należą do nich zespoły szałasów na Polanie Kopieniec, na Rusinowej Polanie, w Dolinie Jaworzynki, na Polanie Chochołowskiej oraz na Polanie Stoły w Tatrach. Wyjątkowym zabytkiem jest koliba kamienna w Dolinie Pięciu Stawów Polskich, gdyż jest to jedyny tego typu obiekt w polskich Tatrach wpisany do rejestru zabytków.

⁷ Warto nadmienić, że na terenie Parku Narodowego Ujście Warty od 2002 r. w celu ochrony przyrody prowadzony jest wypas bydła i koni.

Tab. 1. Programy ochrony przyrody w parkach narodowych Polski z wykorzystaniem ekstensywnego wypasu owiec

Tab. 1. Nature conservation programs using the extensive grazing of sheep in polish national parks.

Park narodowy/ National Park	Nazwa zadania/ Task name	Powierzchnia/ Area	Czas realizacji/ Task due date
Babiogórski	brak nazwy	max. 12 ha	2002 – 2005 i od 2008 r.
Bieszczadzki	Ochrona aktywna krajiny dolin BdPN	300 ha (owce), 150 ha (konie huculskie)	co najmniej od 1998 r.
Gorczański	Wypas kulturowy	24,1 ha	od 2004 r.
Magurski	brak nazwy	100 ha	1998 – 2008 i od 2013 r.
Pieniński	Wypas kulturowy	51,87 ha	od 1992 r.
Poleski	Ochrona ekosystemów nieleśnych przed zarastaniem	614,65 ha	od 2002 r.
Tatrzański	Wypas kulturowy	150 ha	od 1981 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z parków narodowych.

Source: made by the author on the basis of information from polish national parks.

Działania związane z ochroną przyrody wykorzystujące ekstensywny wypas owiec prowadzone są także przez samorządy lokalne, parki krajobrazowe i stowarzyszenia. Na terenie województwa śląskiego Samorząd Województwa od 2007 r. realizuje Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej „Owca Plus”, w ramach którego wypas owiec prowadzony jest na powierzchni 466 ha w Beskidzie Śląskim i Żywieckim oraz 91 ha na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Swoją wkład w ochronę przyrody z wykorzystaniem wypasu owiec wnosi także Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Śląskiego. Od 2012 r. realizuje on w ramach Instrumentu Finansowego Life+ Projekt „Ochrona cennych przyrodniczo siedlisk nieleśnych charakterystycznych dla obszaru Parku Krajobrazowego Orlich Gniazd”. Wypas w ramach Projektu prowadzony jest na 16 powierzchniach wyznaczonych w obrębie 4 obszarów Natura 2000: Ostoi Środkowojurajskiej, Ostoi Kroczyckiej, Ostoi Złotopotockiej oraz Ostoi Olsztyńsko-Mirowskiej. W roku 2014 z inicjatywy Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Śląskiego rozpoczął się także wypas owiec w ramach Projektu Life+ „Ochrona zbiorowisk nieleśnych na terenie Beskidzkich Parków Krajobrazowych”, który obejmuje łączną powierzchnię 442 ha górskich polan i hal.

Wypas owiec prowadzony jest także w ramach Projektu „Karpaty Łączą” współfinansowanego przez szwajcarski program współpracy z nowymi krajami członkowskimi Unii Europejskiej. W ramach działania „Tradycyjna gospodarska pasterska w Karpatach” prowadzony jest wypas na powierzchni 300 ha w Beskidzie Żywieckim, Gorcach, na Podhalu i Orawie. Duże zasługi ma stowarzyszenie

społeczne Klub Przyrodników, które na terenie województwa wielkopolskiego, zachodniopomorskiego i lubuskiego prowadziło kilka projektów z wykorzystaniem wypasu owiec: w latach 1995-2005 „Ochrona muraw kserotermicznych nad Środkową Odrą, Wartą i Notecią”, od roku 2003 „Ochrona muraw kserotermicznych nad Dolną Wartą i Notecią”, a w latach 2008-2009 „Ochrona czynna stanowisk rzadkich gatunków muraw kserotermicznych w Polsce północno-zachodniej”. W latach 2010-2013 Klub prowadził w ramach Instrumentu Finansowego Life+ Projekt „Ochrona muraw kserotermicznych w Polsce – teoria i praktyka”. Działaniami objętych było osiem obszarów Natura 2000 na terenie województwa lubelskiego, zachodniopomorskiego i lubuskiego: Dolna Odra, Ujście Warty, Stawska Góra, Niedzieliska, Kąty, Żurawce, Dobużek i Zachodniowołyńska Dolina Bugu. W ramach tego samego instrumentu finansowego działania prowadzi także od 2013 r. Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Krakowie realizując Projekt "Ochrona siedlisk kserotermicznych w obszarach Natura 2000 na Wyżynie Miechowskiej". Wypas owiec organizuje również Centrum Ochrony Mokradeł w Warszawie przy współpracy z Klubem Przyrodników i Stowarzyszeniem Ptaki Polskie na terenie wsi Berzniki w województwie podlaskim.

Przykład Programu „Owca Plus” na terenie województwa śląskiego pokazuje, że dzięki jego realizacji wzrosło zainteresowanie wyrobami owczymi, turystyką górską (dzięki możliwości bezpośredniego kontaktu ze zwierzętami), uczestnictwem w zajęciach edukacyjnych, dużego znaczenia nabrały imprezy folklorystyczne (fot. 7 i 8). Wszystko to przyczyniło się do zwiększenia promocji regionu (Fafera, Kasztelnik, 2009). Realizacja programów ochrony przyrody i krajobrazu wykorzystujących tradycyjną działalność pasterską stanowiącą zasób kulturowy regionu ma zatem także znaczenie dla rozwoju zrównoważonej turystyki na obszarach cennych przyrodniczo (Sobala, 2014). Turystyka taka umożliwiła zaspokojenie potrzeb miejscowej społeczności, przyczyniając się do podniesienia poziomu i jakości jej życia, spełnienie oczekiwań turystów, a także ochronę środowiska przyrodniczego i kulturowego (Myga-Piątek, 2011). Świadczy to o tym, że omawiane programy stanowią ważny impuls dla zrównoważonego zarządzania krajobrazem kulturowym.

WYPAS OWIEC JAKO NARZĘDZIE OCHRONY KRAJOBRAZU W EUROPIE

Tematyka ochrony krajobrazów pasterskich jest w Europie przedmiotem zainteresowania przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych już od wielu lat (Bignal i in., 1994; Duelli i in., 1997). W roku 2001 w Lüneburg w Niemczech odbyły się Międzynarodowe Warsztaty "Pasture landscapes and nature conservation", podczas których około 150 ekspertów z całej Europy⁸ omówiło różne koncepcje mające na celu utrzymywanie i ochronę krajobrazów pasterskich. Celem warsztatów

⁸ W warsztatach uczestniczyli przedstawiciele Belgii, Danii, Gruzji, Niemiec, Wielkiej Brytanii, Włoch, Łotwy, Holandii, Hiszpanii, Szwecji, Szwajcarii i Ukrainy.

był również przegląd europejskich projektów dotyczących ochrony przyrody i krajobrazów pasterskich oraz wymiana doświadczeń w skali międzynarodowej.

Podczas warsztatów zwrócono uwagę (Riecken i in., 2002), że ochrona krajobrazów pasterskich powinna przyjmować formę strategii spełniającej następujące wymagania:

- możliwość (realność) osiągnięcia celów ochrony przyrody (zachowanie otwartego krajobrazu, ochrona gatunków dostosowanych do konkretnych siedlisk przyrodniczych w aktualnie istniejących warunkach ekologicznych),
- spełnianie wymagań ekonomicznych (uwzględnianie uwarunkowań ekonomicznych w ochronie przyrody poprzez racjonalne wydatkowanie aktualnie dostępnych środków finansowych pochodzących z różnych źródeł, np. dotacje dla rolników),
- społeczna akceptowalność prowadzonych działań przez władze lokalne i społeczeństwo zamieszkujące dany obszar, co jest możliwe do osiągnięcia w przypadku doświadczania korzyści z realizacji działań z zakresu ochrony przyrody.

Warto podkreślić, że zaprezentowana strategia nawiązuje do trzech płaszczyzn rozwoju zrównoważonego A. Pawłowskiego (2009): ekologicznej, ekonomicznej i społecznej, oraz stanowi próbę wspólnego ujęcia relacji między człowiekiem, środowiskiem i gospodarką, a nie traktowania ich jako odrębnych problemów (Dobrzański, 2011). Dzięki uwzględnianiu tych trzech płaszczyzn ochrona krajobrazów pasterskich może dać długoterminowy efekt.

Wypas owiec jako forma ochrony krajobrazu stosowany jest w wielu projektach realizowanych w ramach Programu LIFE. Podstawą jego utworzenia było przyjęcie w 1986 roku Jednolitego Aktu Europejskiego⁹. Wraz z V Programem Działań na Rzecz Środowiska (1993), akty te przyczyniły się do zreformowania europejskiego systemu ochrony przyrody, a sam program LIFE stał się jedynym mechanizmem finansowym Unii Europejskiej w całości dedykowanym ochronie środowiska.

Aktualna, czwarta już edycja Programu pod nazwą LIFE+, podzielona została na trzy komponenty tematyczne. Pierwszy z nich pod nazwą „Przyroda i różnorodność biologiczna” związany jest z realizacją postanowień dwóch dyrektyw unijnych: nr 79/409/EC, w sprawie ochrony ptaków, tzw. „ptasiej”, i nr 92/43/EEC, w sprawie ochrony siedlisk, tzw. „siedliskowej”. W związku z tym w jego ramach realizowane są projekty związane z ochroną, zachowywaniem lub odbudową ekosystemów, siedlisk, dzikiej flory i fauny oraz różnorodności biologicznej, włącznie z różnorodnością zasobów genetycznych, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów Natura 2000.

W głównej mierze projekty wykorzystujące ekstensywny wypas owiec związane są z ochroną siedlisk przyrodniczych, które powstały w wyniku jego prowadzenia. Zagrożenia dalszego ich funkcjonowania wynikają głównie z zaniechania

⁹ Jednolity akt europejski (JAE, ang. Single European Act, SEA) jest umową międzynarodową zawartą w ramach Wspólnot Europejskich. Stanowi on pierwszą znaczącą modyfikację traktatu rzymskiego z 1957 roku.

prowadzenia chowu owiec z uwagi na niekorzystne uwarunkowania ekonomiczne. Tego typu projekty realizowane były na terenie Walonii w Belgii (lata 2001-2005), Lombardii we Włoszech (lata 2004-2007) a aktualnie prowadzone są na obszarze wzgórz Lounské Středohoří w Czechach (lata 2011-2016) i w Hesji w Niemczech (lata 2010-2014). Zbyt intensywny wypasu owiec może wywierać negatywny wpływ na stan siedlisk przyrodniczych, stąd konieczność odpowiedniego zarządzania nim. Działania polegające na optymalizacji wypasu owiec podjęte były w latach 1999-2000 w Ligurii we Włoszech. Wypas owiec służy także ochronie siedlisk, które powstały na terenie obszarów militarnych, np. w Walonii w Belgii w latach 2006-2010, czy mokradeł i zbiorowisk słonolubnych na terenie Równiny Naddunajskiej na Słowacji w latach 2011-2016.

Działania prowadzone w ramach projektów LIFE+ dotyczą przede wszystkim ochrony przyrody oraz podnoszenia świadomości ekologicznej poprzez upowszechnianie wyników i rozwój turystyki w oparciu o promocję efektów prowadzonych działań. Bardzo często zwraca się w nich także uwagę na udział lokalnej społeczności oraz kwestie ekonomiczne prowadzenia wypasu owiec poprzez łączenie wymogów ochrony przyrody z zaspokajaniem interesów gospodarczych lokalnej społeczności. Takie podejście, umożliwiające długoterminowość utrzymywania efektów, było podkreślane przez realizatorów projektów na wzgórzach Eifel w Niemczech czy na Olandii w Szwecji. Ciekawy efekt przyniósł także projekt realizowany w górach Serra da Estrêla w Portugalii, który przyczynił się do przywrócenia tradycyjnych wędrowek pasterskich, tzw. *cañadas*.

Ochronę krajobrazów pasterskich w państwach Unii Europejskiej umożliwiają także programy rolnośrodowiskowe obejmujące m.in. rekompensaty finansowe za prowadzenie ekstensywnego wypasu, głównie lokalnych ras zwierząt, na terenach zagrożonych sukcesją. Brak opłacalności ekstensywnego systemu hodowli, który stanowi najważniejsze narzędzie ochrony przyrody, spowodował, że każdy kraj Unii Europejskiej w ramach programów rolnośrodowiskowych promuje działania związane z ekologicznym wypasem zwierząt trawożernych, tj. bydła, koni, owiec czy kóz. Są to programy realizowane w układzie horyzontalnym, możliwym do wdrożenia na terenie całego kraju, lub działania strefowe funkcjonujące jedynie danym regionie. Ich szerokiego przeglądu dokonała A. Kucharska (2005).

WYPAS OWIEC A OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO EUROPY

Bliski kontakt pasterzy z naturą, jak również ich czasowa izolacja od pozostałej części społeczeństwa sprawiły, że wytworzyła się wyjątkowa kultura pasterska, która miała także wpływ na kulturę społeczności zamieszkującej obszary wzdłuż tras wędrowek. Pasterstwo wytworzyło wiele wspólnych cech kultury mających odzwierciedlenie w gospodarce hodowlanej, muzyce, zwyczajach, stroju, kuchni, architekturze czy krajobrazie kulturowym. Zachodzące w ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat w Europie zmiany społeczne i gospodarcze wywarły ogromny wpływ na kulturę

pasterską. Społeczny status pasterza uległ początkowo pogorszeniu, by po modernizacji gospodarki hodowlanej zmienić obraz pasterza w nowoczesnego przedsiębiorcę.

W celu odbudowania kulturowej, ekonomicznej i społecznej wartości życia pasterskiego i pasterstwa w roku 2010 rozpoczęto realizację Projektu CANEPAL współfinansowanego przez Komisję Europejską w ramach programu Kultura. Celem projektu jest zbadanie i upowszechnianie wiedzy na temat wartości dziedzictwa pasterskiego w Europie oraz zwrócenie uwagi na wpływ pasterstwa i hodowli owiec na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. W projekcie uczestniczy dziewięciu partnerów z ośmiu krajów europejskich (Węgier, Grecji, Polski, Bułgarii, Estonii, Francji, Hiszpanii i Włoch), w tym muzea etnograficzne, uniwersytety, instytucje badawcze i eksperci zarządzania technologiami ICT (*Culture and Nature...*, 2011).

We francuskiej Prowansji tradycyjne zawody związane z pasterstwem uznawane są za dziedzictwo narodowe i podlegają ochronie i rządowemu wsparciu. Rekonstruowane są budowle z suchego kamienia, tworzy się szlaki turystyczno-krajoznawcze. Także na terenie polskich Karpat przywracane są dawne zawody oraz rewitalizuje się warstwę niematerialną krajobrazu kulturowego poprzez pielęgnację zwyczajów i obrzędów pasterskich, co z kolei stymuluje rozwój rzemiosła i turystyki (Myga-Piątek, 2012).

PODSUMOWANIE

Krajobrazy pasterskie mają współcześnie charakter reliktowy, jednak coraz częściej podkreśla się ich ogromne znaczenie dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Zmieniające się warunki społeczno-ekonomiczne powodują, że niemożliwe jest zachowanie krajobrazów pasterskich w ich pierwotnej formie. Zarządzanie tego typu krajobrazami powinno zatem z jednej strony polegać na czerpaniu z zasobów przyrodniczych i kulturowych danego regionu, a z drugiej strony – uwzględniać zmieniające się uwarunkowania społeczno-ekonomiczne. Szanse dla zachowania ekstensywnego wypasu owiec i tym samym wzmocnienia jakości krajobrazu kulturowego daje koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa. Zgodnie z nią pasterstwo może mieć znaczenie także dla utrzymania obszarów chronionych, kształtowania i ochrony krajobrazu, podtrzymania różnorodności biologicznej, tożsamości wsi, tradycji i kultury ludowej, stymulacji rozwoju lokalnej przedsiębiorczości czy podnoszenia atrakcyjności turystycznej regionu. Jedynie takie podejście umożliwi zrównoważony rozwój krajobrazów pasterskich.

LITERATURA

- Barańska K., Chmielewski P., Cwener A., Pluciński P., 2009: Ochrona muraw kserotermicznych w Polsce – teoria i praktyka. Wyd. Klubu Przyrodników, Świebodzin.
- Berezowski S., 1959: Problemy geograficzne pasterstwa wędrownego [w:] Fizjografia i geografia pasterstwa Tatr Polskich i Podhala (red.): W. Antoniewicz, T. 1: 77-146.
- Bernacka H., Simińska E., Niedźwiedzki P., 2011: Alternatywne metody wykorzystania owiec. Wiadomości Zootechniczne R. XLIX, z. 3: 59-66.
- Bigal E.M., McCracken D.I., Curtis D.J., 1994: Nature conservation and pastoralism in Europe. Proceedings of the Third European Forum on Nature Conservation and Pastoralism, July 1992, University of Pau, France. Joint Nature Conservation Committee, Peterborough, UK: 21-24
- Borys B., 2011: Możliwości poprawy efektywności chowu owiec i kóz w Polsce w ujęciu regionalnym. Wiadomości Zootechniczne, R. XLIX, z. 3: 3-8.
- Borys T., 2011: Zrównoważony rozwój – jak rozpoznać ład zintegrowany, Problemy Ekorożwoju vol. 6, nr 2: 75-81.
- Culture and nature: The European Heritage of Sheep Farming and Pastoral Life. Rural economy based on sheep farming. Synthesis research report, 2011.
- Czyłok A., Ślusarczyk M., Tyc A., Waga J. M., 2010: Wypas zwierząt gospodarczych jako sposób czynnej ochrony krajobrazu i różnorodności biologicznej rezerwatu przyrody Góra Zborów. Prace i Materiały Muzeum im. Szafera T. 20: 175-184.
- Dobrowolska M., 1948: Dynamika krajobrazu kulturalnego. Przegląd Geograficzny, XXI, z. I: 151-203.
- Dobrzański P., 2011: Wzrost zrównoważony a ochrona środowiska. Podstawowe aspekty polityki gospodarczej. Prace naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 8: 25-33.
- Duelli P., 1997: Biodiversity evaluation in agricultural landscapes: An approach at two different scales. Agriculture, Ecosystems and Environment 62: 81-91.
- Fafera B., Kasztelnik W., 2009: Program aktywizacji gospodarczej oraz zachowania dziedzictwa kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Zespół pracowników Śląskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Częstochowie, Katowice.
- Falkowski J., Kostrowicki J., 2001: Geografia rolnictwa świata. PWN, Warszawa
- Finck U., Riecken U., Schroder E., 2002: Pasture Landscapes and Nature Conservation - New strategies for preservation of open landscapes in Europe [w:] Pasture Landscape and Nature Conservation (eds.): B. Redecker, P. Finck, W. Hardtle, U. Riecken, E. Schroder: 1-14.
- Harnett D. C., 1995: Role of grazing and fire management in grassland diversity and production [w:] 50 years of range research revisited 1995: 72-76.
- Kawęcka A., Sikora J., 2009: Rodzime rasy owiec w górskich rejonach Polski. Zesz. Nauk. Prz. Hod., 11: 106.

- Kołycka J., 2009: Wsparcie zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa środkami z funduszy strukturalnych w latach 2004-2008. Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki europejskie, finanse i marketing 1, 50: 161-172.
- Kucharska A., 2005: Programy rolnośrodowiskowe z udziałem zwierząt trawożernych szansą na utrzymanie naturalnych i półnaturalnych łąk i pastwisk oraz ich bioróżnorodności. *Chemia, dydaktyka, ekologia, metrologia R.* 10, nr 1-2: 29-32.
- Kuźnicka E., 2004: Możliwości wykorzystania owiec w celu uatrakcyjnienia wiejskiej przestrzeni turystycznej. Instytut Botaniki PAN, Kraków: 21-23.
- Krzysztofek K., 2009: Kapitał przyrodniczo-kulturowy Polski jako zasób zrównoważonego rozwoju [w:] R. Janikowski, K. Krzysztofek (red.) *Kultura a zrównoważony rozwój. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo w świetle dokumentów Unesco i innych organizacji międzynarodowych.* Polski Komitet ds. Unesco, Warszawa: 41-63.
- Łuczaj Ł., 2007: Śródpolne żywopłoty Wysp Brytyjskich. *Rocznik Dendrologiczny*, vol. 55: 87-96.
- Markowska J., 2010: Bałkany – określenie medialne czy region geograficzny. *Prace i Studia Geograficzne T.* 44: 45-58.
- Metera E., Sakowski T., Słoniewski K., Romanowicz B., 2010: Grazing as a tool to maintain biodiversity of grassland – a review. *Animal Science Papers and Reports* vol. 28, no. 4: 315-334
- Molik E., 2006: Analiza gospodarki pasterskiej w rejonie Karpat Polskich. Program Aktywizacji Gospodarczej i Ochrony Dziedzictwa Małopolskich Karpat – Owca Plus – 2006. *Mat. szkol.*, Kraków: 30-34.
- Mroczkowski S., 2006: Chów owiec a ochrona środowiska. Wypas wspólnotowy a zdrowie zwierząt. Monografia. AR w Krakowie i Instytut Botaniki PAN w Krakowie: 179-194.
- Myczkowski Z., 2001: Ochrona przyrody i ochrona zabytków – konflikt czy współdziałanie? [w:] *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne – podręcznik dla studentów wyższych szkół technicznych* (red.): K. Pawłowska, Politechnika Krakowska, Kraków,; 136-137.
- Myga-Piątek U., 2011: Koncepcja zrównoważonego rozwoju w turystyce. *Problemy Ekorozwoju*, vol. 6, nr 1: 145-154.
- Myga-Piątek U., 2012: *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne.* Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Niżnikowski R., 2001: Znaczenie owiec i owczarstwa w Europie i na świecie. *Rocz. Nauk. Zoot., Supl.*, 11: 35-46.
- Niżnikowski R., 2006: Dokąd zmierza krajowe owczarstwo. *Przegląd Hodowlany*, 7: 6-9.
- Paraponiak P., 2007: Hodowla owiec w aspekcie ekologicznym. *Wiadomości Zootechniczne, T. XLV, z. 4:* 7-10.
- Pawłowska K., 2002: Idea swojskości krajobrazu kulturowego [w:] K. Pawłowska, M. Swaryczewska (red.) *Ochrona dziedzictwa kulturowego: zarządzanie i partycypacja społeczna.* Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków: 95-102.

- Pawłowski A., 2009: Rewolucja rozwoju zrównoważonego. Problemy Ekorozwoju, vol. 4, nr 1: 65-76.
- Plit J., 2010: Przestrzenne zmiany w zasięgu lasów i gospodarowania w lasach gminy Polanów w ciągu ostatnich 400 lat. [w:] Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej. (red.): W. Rączkowski, J. Sroka, T.10. Miasto i gmina Polanów. Sławno-Polanów, Fundacja Dziedzictwo: 269-288.
- Plit J., 2014: Secular forest exploitation and its landscape consequences. Evolution of forest landscapes on polish territories. Dessertations of Cultural Lanscape Commission, no 23: 149-164.
- Riecken U., Finck U., Schroder E., 2002: Significance of pasture landscapes for nature conservation and extensive agriculture [w:] Pasture Landscape and Nature Conservation (eds.): B. Redecker, P. Finck, W. Hardtle, U. Riecken, E. Schroder: 423-435.
- Rokicki T., 2010: Wpływ zmiany zasad dotowania na chów i hodowlę owiec w Polsce i UE [w:] Zeszyt Naukowe SGGW w Warszawie (red.): H. Manteuffel Szoega, Problemy Rolnictwa Światowego vol. 10 (XXV) z. 1, Warszawa: 106-115.
- Sawicki L., 1911: Wędrowniki pasterskie w Karpatach. Sprawozdania z posiedzeń TNW. Wydział Nauk Antropologicznych, Społecznych, Historii i Filozofii, Warszawa.
- Skawiński P., Zwijacz-Kozica T., 2005: Tatrzański Park Narodowy. Oficyna Wyd. MULTICO, Warszawa.
- Sobala M., 2014: Zwiększenie atrakcyjności regionu i rozwój turystyki [w:] Podręcznik dobrych praktyk pasterskich (w druku)
- Sotherton S.W., 1998: Land use changes and the decline of farmland wildlife: an appraisal of the set-aside approach. Biol. Conserv. 83: 259-268.
- Szewczyk W., 2006: Racjonalne nawożenie łąk i pastwisk. Program Aktywizacji Gospodarczej i Ochrony Dziedzictwa Małopolskich Karpat – Owca Plus – 2006. Mat. szkol., Kraków: 70–80.
- Szulc K., 2011: Ochrona zasobów zwierząt gospodarskich w kontekście zrównoważonego rozwoju, Problemy Ekorozwoju vol. 6, no 2: 141-146.
- Szymańska D., 2009: Geografia osadnictwa. Wyd. Nauk. PWN.
- Tyran E., 2007: Owca w turystyce. Wiadomości Zootechniczne, T. XLV, z. 4: 11–15.
- Ustawa z dn. 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. 2004 nr 92 poz. 880 z późn. zm.).
- Veyret P., 1951: Geographie de l'élevage. N.R.F. Gallimard, Paris.
- Wilkin J., 2010: Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne. IRWiR PAN, Warszawa.
- Zaborski B., Wrzosek A., ok. 1938: Antropogeografia. Nakładem Trzaski, Everta i Michalskiego, Warszawa.
- Zalcman L.M., Badirian G.G., Obolenski K.P., 1957: Woprosy rozmieszczenia i specjalizacji sielskowo chozjajstwa. Sbornik Statiej. Moskwa

Zarzycki J., 2003: Ochrona czynna na wpał naturalnych ekosystemów nieleśnych [w:]
Roślinność nieleśna na terenie parków krajobrazowych w Beskidach i sposoby jej
ochrony (red.): J. Mastaj, Materiały konferencyjne, Będzin – Żywiec: 38-42.

ŹRÓDŁA ELEKTRONICZNE

Global Livestock Production and Health Atlas (GLiPHA), 2007 –
<http://www.kids.fao.org/glipha>.

Gordon I. J., 1998: Natural Heritage Management – Herbivore Foraging.
www.mluri.sari.ac.uk/annualreport/1998/nhmrd-98.pdf.

Siedlarz Z., 2010: Wisła – przywróćmy ją Niepołomicom (<http://www.niepolomice-inaczej.pl/news.php>).